

POVIJEST ARMENSKE CRKVE.

Dr. Kamilo Dočkal.

(Svršetak)

15. Sjedinjenje Armenaca s rimskom crkvom.

U prvim stoljećima nisu Armenci uopće mnogo dolazili u doticaj sa kršćanskim zapadom. Od osnivača armenske crkve sv. Gregorija Prosvjetitelja, koji je osobno bio u Rimu kod pape Silvestra I., nije do 11. stoljeća nijedan armenski patrijar bio u Rimu. Armenci su po svome položaju bili kroz stoljeća u dodiru s grčkom, tada još pravovjernom crkvom. Spočetka su bili ovisni od Cezareje Kapadočke, a kasnije su stvorili neovisnu crkvenu organizaciju. Kad su uslijed političkih prilika g. 527. pali u raskol i herezu opirući se kalcedonskom saboru, tad su se zapravo odcijepili od Bizanta, a ne od Rima. Armenci postadoše skizmatici i heretici, a da uopće nisu formalno raskinuli vezu s Rimom, nego zapravo s Bizantom.

Stoga vidimo, da je najprije grčka crkva nastojala, da Armence predobije za crkveno jedinstvo. A tek kad se Bizant za Mihajla Cerularija odvojio od Rima, onda od 11. stoljeća dalje nastoji i Rim oko sjedinjenja Armenije.

1. Unija s Bizantom.

Kad je Armenija u 6. stoljeću nakon slavne vladavine vlastitih vladara izgubila nacionalnu slobodu, te bila podijeljena između Bizanta i Perzije, raznoliko se odvijala povijest bizantske i povijest perzijske Armenije. Bizantska je Armenija ostala vjerna kalcedonskom saboru (a prema tome i papi Leonu Vel.), dok je perzijska Armenija pala u skizmu i herezu. Tu su skizmu perzijske vlasti iz političkih razloga nijetile i potpirivale na štetu narodnog i vjerskog jedinstva Armenaca. Tu su politiku kasnije preuzeli i Arapi, kad su 636. osvojili pokrajinu Taron.

Bizantska je Armenija pribivala 5. ekumenskom saboru u Carigradu god. 553.²⁷⁹ Naravski Bizant je radio, kako bi pravovjerju privukao i perzijske Armence. To je bila osobito vruća želja cara Heraklija (610.—641.). Svladavši Perzijance pođe Heraklije osobno u Karin (danas Erzerum), gdje sazva sinodu za sjedinjenje perzijske Armenije s grčkom crkvom. Na sinodu dođe katolikos Ezdra sa svojim biskupima i velikašima. Ova sinoda zabaci armenski konciliabul u Dvinu iz god. 527., gdje je zabačen kalcedonski sabor i gdje je stvorena skizma. Sabor u Karinu udari anatemom patrijara Abrahama I., koji je u Dvinu bio začetnik raskola. Podjedno prihvati taj sabor u cijelosti nauku kalcedonskog sabora i pape Leona Velikoga. To je bilo god. 629.

Nažalost ova unija nije bila dugoga vijeka. Trajala je samo do smrti patrijara Ezdre. Potkopao ju je monah Ohan iz Mairakumi-a. Taj se već za živa Ezdre digne protiv unije, ali bude izopćen, degradiran i protjeran. On se povuče u samostan Mair u dolini Pizina, te stane poticati tamošnje monahe na otpor. Ti su sektarci doista stvorili i organizirali veliki otpor protiv pravovjerja. Njima je uspjelo srušiti Ezdrina nasljednika, plemenitoga patrijara Nerzesa, i postaviti protupatrijara nekoga Ivana. Taj održa g. 651. konciliabul u Manasgerdu, koji zabaci uniju u Karinu. Tako propada prva unija s Grcima.²⁸⁰

U 11. stoljeću nastaju za Armeniju nove prilike. Dok su Mongoli i Turkomani osvojili svu Veliku Armeniju od Kavkaza do jezera Van i dok su divlji Seldžuci odmah iza njih osvojivši zemlje preko Araksa i Oksusa provalili u Armeniju, počinju armenski knezovi ostavljati svoju zemlju i seliti se na zapad. Na emigraciju su ih poticali bizantski carevi Bazilije II, Konstantin Monomah i Konstantin Dukas. Tako se malo po-

²⁷⁹ Tu su Armenci bili tako lijepo vidjeni, da su saborski oci jedna vrata Svete Sofije, gdje se držao sabor, od toga vremena prozvali »Armenska vrata«. »Sacras Sanctae Sophiae portas ex eorum nomine appellarunt et hactenus vocatur Porta Armenorum«. Sr. Msgr Asgian, *La S. Sede e la nazione armena*, v. Bessarione 1900. Vol. VIII. St. 488.

²⁸⁰ Sr. Msgr. Asgian, *La S. Sede e la nazione armena*, v. Bessarione Roma 1900. Vol. VIII. St. 885—491 (Lo scismo armeno e le sue conseguenze nei secoli trapassati, ed i ritorni ufficiali all'unione fino al secolo XI.

malo naseliše Armenci u Ciliciji i stvoriše novo kraljevstvo: *M a l u A r m e n i j u* sa sjedištem u *S i s u*.²⁸¹

Kako je u ovo doba bizantsko carstvo za Mihajla Cerularija palo u potpunu skizmu od Rima, svraća sada sam Rim pogled na istok, pa i na Armeniju. Radi toga slijede sada pokušaji sjedinjenja Armenaca s Rimom.

2. *Gregorije II. Vahram, Gregorije III. Bahlavuni, Gregorije IV. Degha.*

Prvi, koji je od papa potaknuo pitanje sjedinjenja s Armencima, bio je veliki papa *G r e g o r i j e VII.* (1073—1085). On pozva u Rim armenskog katolikosa *G r e g o r i j a V a h r a m a* prozvanog *V k a y s e r*, martyrofilos, jer je pisao živote mučenika. Taj je god. 1065. naslijedio katolikosa *K h a c i k a*. Bio je sin glasovitog pisca *Gregorija Magistra*, zapovjednika vojske u Mesopotamiji (1058). Patrijar posla najprije u Rim poslanika, svećenika *Ivana*, a onda slijedeći primjer *Gregorija Prosvjetitelja* pođe sam u Rim, da papi *Gregoriju VII.* izjavi svoju odanost i odgovori na upite u pogledu vjerskih razlika. Papa je isticao ove razlike: 1. što armenska crkva ne miješa vodu u vino kod sv. mise;²⁸² 2. što za krizmu rabi maslac mjesto balza-

²⁸¹ Bizantski su carevi poticali emigraciju iz interesa, da se dočepaju velikih posjeda armenskih kraljeva i velmoža. Tako je kralj *Ivan Senekerim* dao caru *Baziliju II.* ogromne posjede kod *Vasparakana* (1021), a mjesto njih je dobio grad *Sebastu*. *Konstantin X. Monomah* je za ogromne zemlje armenske dao grad *Tarz* u Ciliciji. Isti je uzeo velike posjede armenskom kralju *Kakigu II.*, potomku *Bagratida* u *Ani-u*, a dao mu je *Galonbegad* i *Bisu* kraj *Cezareje*. *Konstantin XI. Dukas* dade kralju *Kakigu*, potomku *Bagratida* u *Garsu*, god. 1064. grad *Dzamentar* kod *Melitene* pod *Taurusom*, oplijenivši ga prije njegovih posjeda. Tako se armenski knezovi iseliše iz *Velike Armenije* na zapad i pomalo naseliše u Ciliciji. Pomalo udomivši se u nekim gradovima počеше Armenci oružjem zauzimati druge krajeve. Tako su braća *Oscin*, *Halgam* i *Pazumi* osvojili glasoviti grad *Lampron*. Kad su *Grci* izdajstvom nekoga *Židova* ubili god. 1079. kralja *Kakiga*, posljednjeg iz roda *Bagratida* iz *Ani-a*, provali hrabri *Rupen* u grčku Ciliciju, pa za osvetu osvoji zemlju i pripoji je Armencima, utvrdi se u klancima *Taurusa* i zagospodari cijelom *Malom Armenijom*. Njegov sin *Konstantin* osvoji važnu tvrđavu *Vahga*, te uredi u njoj prijestolnicu armenskih vladara iz roda *Rupenova*, kojoj papa podijeli kraljevsko dostojanstvo. *Mala* je *Armenija* bila vazda odana *Rimu*, pa je činila velike usluge križarima, kad su išli osvajati svetu *Zemlju*. Sr. *Msgr. Asgian*, *ibidem*.

²⁸² Glede nemiješanja vode u vino odgovori patrijar, da taj abus potiče od koncilijabula u *Manasgerdu* god. 651., sazvanog od *antikalcedonskog protupatrijara Ivana* u opreci s praksom tadanje armenske crkve. Za materiju krizme prizna patrijar, da je uporaba maslaca mjesto

ma; 3. što slijedi nauku hereziarha Dioskura aleksandrijskog; 4. što doksologiji dodaje riječi »Qui crucifixus es pro nobis«. Patrijar dade na sve upite povoljne odgovore, tako da ga je Sv. Stolica primila u jedinstvo i priznala za crkvenog poglavara Armenaca.²⁸³

Obaviv sretno svoju misiju u Rimu vrati se patrijar Gregorije II. na Istok obišavši najprije sveti grad Jerusalem. Gregorije Vkeyser je udario dobar osnov uniji, koji diljem stoljeća nije nikada bio posve razrušen.

God. 1113. stupi u izravnu svezu s Rimom armenski patrijar Gregorije III. Bahlavuni (1113—1161). On pođe osobno na sinodu, koju je god. 1136. sazvaio u Jerusalem papa Inocencije II.

Gregorije Bahlavuni, sin kneza Abirada, potječe iz kraljevske obitelji Arzacida. Uzdignut na čast katolikosa stolovao je najprije u tvrđi Teghek uz jezero Korpert na istočnoj strani Eufrata, koja je pripadala njegovoj porodici. Kad su god. 1150. Seldžuci provalili u one krajeve, ostavi Teghek i nastani se u glasovitoj rimskoj tvrđavi Rom-Klay (Hromglah ili Romghela) na zapadnoj obali Eufrata u Komageni, sjeverozapadno od Aleppa. Ta je tvrđava igrala veliku ulogu u križarskim ratovima. God. 1116. osvoji Rom-Klay Balduin Burgundski, knez edesski, a patrijar se nastani u Marašu. Kad su Saraceni osvojili Maraš, dobi Gregorije III. tvrđu Rom-Klay od Josslina I. di Courtenay-a i njegove žene udove iza armenskog kneza Leona I. Tako ostade Rom-Klay stolica armenskih patrijara sve do g. 1293., kad su je zauzeli egipatski Saraceni. U njegovo vrijeme god. 1144. zauzeše Saraceni pod Emirom mossulskim Edessu počinivši ondje strašne okrutnosti, koje je u klasičkoj formi opjevao Gregorijev nasljednik Nerzes IV. Klayetski (»Elegia in Edessam urbem«). Za ovog patrijara odcijepi uzurpator David, nad-

balzama za krizmu jedna zloporaba, koja čini sakramenat nevaljanim i da se ne može ispričati manjkom ulja i balzama. Što se tiče trećeg prigovora, da svi Armenci slijede zablude Dioskura iz Aleksandrije, odgovori patrijar, da je to objeda, jer da Armenci u većini prihvaćaju kalcedonski sabor i pravu nauku, a tek neki su fanatički krivovjerci. Dodatak »Qui crucifixus es pro nobis« u Trisagiju ima posve ispravno shvaćanje. Sr. Gregorii VII. Literae Lib. 8, Epist. I. i Epist. Papae Gregorii VII. ad regem armen. Hethum, Clem. Galanus, Concilium Ecclesiae armenae cum Romana, Roma 1658. Pars I. St. 442.

²⁸³ Boravak Gregorija Martyrofila u Rimu, koji donekle osporava A. Balgy u svom djelu: *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unio-nisque eorum cum Ecclesia romana in concilio Florentino, Vindobonae* 1878. sr. 30, dokazuju brojni armenski pisci, kao patrijar Nerzes IV. Shnorhali (1102.—1173.). Ghiragos Kanzag, armenski povjesničar 13. stoljeća, Michael Ciamicz armenski povjesničar 18. st., Ignacij Papisian i Vartan Estgarian, pisci 19. stoljeća. Isto priznaje i Donat Vernier u svojoj: *Histoire du Patriarcat Arménien catholique, Lyon* 1891. sr. 207 s. O toj literaturi vidi opširnije Msgr. Asgian, ibidem.

biskup samostana u Aghtamaru, otočiću vanskog jezera, potican od islamskih političkih gospodara, provinciju Vaspuragan od zakonitog crkvenog poglavara armenske crkve, te se proglasi neovisnim patrijarom. Gregorije Bahlavuni sazvao je razne sabore po brojnim laurama monaškim, rasijanim po brdinama Taurusa, izopćio je uzurpatora, nu sve to nije pomoglo. Tek nakon 2 stoljeća prizna kler i puk Vaspuragana zakonitog patrijara Jakoba, nu sam Aghtamar osta u raskolu do danas.²⁸⁴

Gregorije Bahlavuni stajao je u dobrim odnosima s Rimom, i s papom Inocencijem II. (1130—1143) i s papom Eugenijem III. (1145—1153).²⁸⁵

Tragom Gregorija III. Bahlavuni-a pođe i njegov brat i nasljednik u patrijaratu Nerses IV. (116—1173), zvan Klayetsi poradi svoje prijestolnice u Rom-Klayu i Snorhali («Umiljati») radi klasičke miline stila. Nerzes je već kao svećenik s bratom patrijarom pribivao jednoj latinskoj sinodi u Antiohiji, koju je sazvao papa Inocencije II. prije one u Jerusalemu. On je osjećao veliko štovanje prema svetoj Stolici rimskoj.²⁸⁶

Nerses IV. spada među najslavnije katolikose armenske. Glas o njegovu patrijarhatu raznese se brzo po cijelom Istoku i Zapadu i radi njegove učenosti i radi njegove brige za narod. U žalosno tadanje doba bio je armenski narod razasut gotovo po cijelom svijetu. Osim onih Armenaca, koji ostadoše u Velikoj i Maloj Armeniji, zemljama podložnim nevjernicima, bilo je Armenaca u Grčkoj, Siriji, Georgiji, Egiptu, otocima Sredozemnog mora, zemljama zapadne Evrope. Živjeli su bez duhovne utjehe i pomoći iz izgubljene domovine. Jedna od mnogih pastirskih

²⁸⁴ Sr. Msgr. Asgian, ibidem (I. Patriarchi Gregorio III., Bahlavuni e Narsete IV.).

²⁸⁵ Sabor u Jerusalemu, održan na nalog pape Inocencija II. dne 5. III. 1136. opisan je od Vilima iz Tira u djelu »Historia belli sacri«. O armenskom patrijaru kaže Vili (XV. 18) ovo: »Cui synodo interfuit maximus Armeniorum Pontifex, omnium episcoporum Cappadociae, mediae utriusque Armeniae princeps et Doctor eximius, qui Catholicus dicitur. Cum hoc de fidei articulis, in quibus a nobis dissentire videtur ejus populus, habitis est tractatus, et ex parte ejus promissa est in multis correctio«. — Oton, biskup iz Freisinga, kaže, da se je Gregorij protiv Grka u nekim raspravama prizvao na sv. Oca papu u Rimu kao na vrhovnog suca u Kristovoj crkvi: »Pro his et aliis, dum inter se dissentient (Armeni) judicem eligentes Romanam Ecclesiam, consultum veniunt, formamque sacrificii juxta consuetudinem ejus sibi tradi deposuunt«. Ep. 7. cap. 31 kod Baronija an. 1145.

²⁸⁶ Svjedokom su tome među nim ove riječi iz njegove neumrle pjesme Jadikovke nad padom Edesse: »I ti, o Rime, Majko svih gradova, slavni i časni, Stolico sv. Petra Velikoga, Prvaka apostolskoga, Crkvo neuzdrmana, sagrađena na stijeni Cefe, nesavladiva od vrata paklenih, Pečate Onoga, koji otvara dveri nebeske...« Armenski original citiran kod M'gra Algiana, La S. Sede e la nazione armena, Besarione, Roma 1901. St. 384.

briga Nersesovih bila je slati misionare u razne krajeve, da traže i sabiru raspršeno stado. U sve strane slao je Nerses poslanice raspršenim Armencima, pune duhovne pouke, pune rječitosti, filozofije, političke ekonomije, crkvenog duha i ljubavi. Upravljene su bile biskupima i svećenicima, redovnicima i svjetovnjacima. Najvećom mudrošću ukloni Nerses zloporabe, koje su se uvukle u crkvu tijekom vremena. Snovao je sazvati veliki narodni koncil, gdje bi se reformirao kler i puk, i gdje bi se stalo na put neprestanim veksacijama bizantske crkve.

I s Bizantom je Nerses i nehotice imao mnogo posla. Iza patrijara Mihajla Cerularija nastojali su Grci više nego ikada, da si podvrgnu cijeli Istok, pa i armensku crkvu. Najviše je na tom radio car Manuel I. (1143—1180). Taj pozva još godine 1165. katolikosa Gregorija Vkaisera, neka pošalje svoga brata Nersesa u Carigrad na dogovor radi sjedinjenja. Kad je poziv stigao u Armeniju, bio je Gregorije već mrtav. Nerses postavši katolikos nije mogao osobno poći u Carigrad, nego posla caru još iste godine 1166. opširno pismo, gdje izjavljuje spremnost za ovo veliko djelo i gdje izlaže vjeru Armenaca (*Libellus confessionis fidei Ecclesiae Armenicae*). God. 1170. posla car Manuel drugo poslanstvo Nersesu, koji je prijedlog za uniju s grčkom crkvom iznio na sinodi u Rom-Klayu. God. 1173. posla car i treće poslanstvo u Rom-Klay, koje je s patrijarom uglavilo devet točaka, na osnovu kojih se sjedinjenje imade provesti. Nerses je poduzeo već sve mjere, da uniju provede u život nu teško oboli, te god. 1173. u Rom-Klayu umre.

Njegov rad nastavi njegov nećak i nasljednik katolikos Gregorije IV. zvan Degha (Dječak). On održa g. 1179. u Rom-Klayu sinodu, koja imala zadaću, da provede uniju s grčkom crkvom. Na toj je sinodi održao glasoviti sinodalni govor u prilog uniji čuveni pisac Nerses Lampronski. Ovom zgodom prihvatiše Armenci kalcedonski sabor i nauku o dvije naravi u Kristu. Do unije s grčkom crkvom ipak nije došlo, jer je slijedeće godine umro car Manuel, veliki promicatelj unije, a iza njegove su smrti Grci jako pritislili Armence.²⁸⁷

Kad nije uspjela unija s Grcima, obratio se katolikos Gregorije IV. Gegha g. 1184. na Rim papi Luciju III. (1181.—1185.), koji radosno prihvati ponuđenu ruku za pregovore, koji

²⁸⁷ Sr. V. Himpel: »Armenien. Das Land und seine Geschichte«, u Hergenröther — Fr. Kaulen »Kirchenlexikon«, I. Freiburg i. Br. 1882. I. St. 1337.

se završiše za pape Celestina III. (1191.—1198.). God. 1198. bude sklopljena formalna unija između Armenije i rimske stolice. Armenski knez Leon dobi od pape Celestina naslov kralja. Papinski legat donese po nalogu pape i u ime cara Henrika VI. kraljevsku krunu u Ciliciju. Leon bude u Tarzu od katolikosa Gregorija VI. pomazan za kralja i okrunjen papinom krunom. Svečanosti je prisustvovao i veliki zatočnik unije Nerses Lampronski, nadbiskup iz Tarza. Tako se Mala Armenija sjedinila s Rimom.

Sjedinjenje je trajalo tako dugo, kako je dugo trajalo armensko kraljevstvo. Papa Gregorij IX. (1227.—1241.) poslao patrijaru Avanu, kao i patrijaru Konstantinu I. pallium. Sinoda u Sisu god. 1251. prihvati nauku o izlasku Duh svetoga i od Sina, te o tom obavijesti i papu Inocencija IV. (1243.—1254.). Kad su Saraceni godine 1293. razorili Rom-Klay, bude sjelo armenskog patrijara premješteno u Sis, prijestolnicu kralja. Cilicijski kraljevi bili su svi odani uniji, na što ih je poticao već i politički interes. Kralj Hayton II., koji je bio u živoj vezi s papom Klementom IV. i Nikolom IV., odreče se g. 1305. prijestolja i stupi u franjevački red.

Armenci su se vrlo brinuli, da im ugled na zapadu ne potamni. Kad je za pape Benedikta XII. (1334.—1342.) netko iznesao knjigu o vjerskim zabludama Armenaca, upravi patrijar Mechitar papi Klementu IV. (1342.—1352.) knjigu sastavljenu od Daniela iz Sisa »O vjeri i čudoređu Armenaca« a god. 1357. putovao je patrijar Jakob II. osobno u Avignon papi Inocenciju VI. (1352.—1362.), da odgovori na tužbe protiv armenske crkve. Ovaj puta dao je povod Nerses Balun biskup iz Urmije, koji je iznesao 117 optužbi protiv armenske crkve.²⁸⁸

3. *Fratres Unitores. Florentinska unija.*

U to doba revnosti za uniju nastaje jedna ustanova, koja je mogla mnogo dobra učiniti, nu koja je radi prevelike revnosti učinila mnogo zla. Ivan iz Kerni-a, muž vatren i pun energije, osnuje u zajednici s dominikanskim misionarom Bartolom iz Bologne jednu vrstu armenskog dominikanskog reda, koja uzme ime »Fratres Unitores«. Njihova je svrha bila

²⁸⁸ Sr. V. Himpel, ibidem. St. 1338.

učvrstiti uniju. To je bilo potrebno, jer je g. 1375. propalo kraljevstvo Male Armenije. Nu njihova je pogrješka bila prevelika revnost! U svojoj težnji za unijom oni su počeli armensku crkvu latinizirati. Njihova revnost i bezobzirnost uzbudila je u plemenitom armenskom narodu opravdanu sumnju, da će stara časna liturgija Gregorija Prosvjetitelja biti zamijenjena latinskom. Odatle nastaje mržnja na novi red, a i reakcija. Na čelo akcije protiv Unitora stade energički Ivan Kakig (1410.). Taj zaustavi napredovanje novoga reda. Dok su Fratres Unitores bili vrlo rašireni po Armeniji, Georgiji i Krimu, spade domala broj njihovih kuća na ciglih 12. U pogibao je došla i sama unija.²⁸⁹

U to doba održavao se ekumenski sabor u Firenci, kojemu je bila glavna svrha sjedinjenje s Istokom. Unija s Grcima sklopljena je 6. jula 1439. Koncem jula već su se Grci počeli razilaziti. Još prije njihova odlaska dođoše u Firencu i zastupnici Armenaca. Kao što s Grcima, tako su se i s Armenicima sve sporne točke raspravljale u posebnim odborima. Kad se postigao sporazum, objavljen je u javnoj sjednici dekret unije s Armencima: »*Decretum pro Armenis*«. Ovaj dekret sadržava slijedeće točke: 1. Armenci prihvaćaju nicejsko-carigradski simbol s dodatkom Filioque; 2. prihvaćaju odredbe četvrtog i šestog ekumenskog sabora protiv Monofizita i Monoteleta; 3. prihvaćaju zapadnu nauku o sedam svetih sakramenata; 4. prihvaćaju Atanazijev simbol; 5. prihvaćaju zapadnjačku praksu glede vremena svetkovanja nekih glavnijih svetkovina, kao Božića, Obrezovanja, Bogojavljenja, Svijećnice, Navještenja Marijina, Ivana Krstitelja i Velike Gospe. Dekret se u originalu na pergameni sa zlatnim pečatom čuva u Laurentiani u Firenci.²⁹⁰

4. Ečmiadzin i Sis prema Rimu od 1441.—1740.

Kad je god. 1441. stolica pravog armenskog patrijara prenesena iz Sisa u Ečmiadzin, nastaje nova era u odnošaju

²⁸⁹ Sr. Clem. Galanus, op. cit. Pars I. St. 512—521.

²⁹⁰ Sr. Al. Knöpfler: »Ferrara-Florenz, ökumenisches Concil 1438—1442«, u J. Hergenröther-Fr. Kaulen »Kirchenlexikon«. Freiburg i. Br. 186. IV. St. 1376. — Sr. Car. Grimm S. J.: »De auctoritate decreti pro Armenis« u Bogoslovskoj Smotri, Zagreb. 1939. St. 106—126. — Sr. G. Hofmann: »Die Einigung der armenischen Kirche mit der katholischen Kirche auf dem Konzil von Florenz 22. XI. 1439.« u »Orientalia christ. periodica«. Roma Vol. V. 1939. St. 151.—185.

sjedinenja. Katolikos, nastanjen u srcu Velike Armenije, pao je u nacionalno-crkvenu tjesnogrudnost, pa se odalečio od Rima, tako da fiorentinska unija nije kod Armenaca imala pravoga uspjeha. Uslijed prijašnjih tradicija i uslijed rada reda *Fratres Unitores* bilo je i u Velikoj i u Maloj Armeniji vazda pojedinaca, koji su bili sjedinjeni s Rimom. Bilo je i katolikos, koji u Ečmiadzinu toli u Sisu, koji su bili sjedinjeni, ali hierarhički stalno provedene unije nije bilo sve do g. 1740.

Intenzivnija veza između Ečmiadzina i Rima bila je sredinom 16. stoljeća. Katolikos *Stjepan* (1541.—1547.), muž vrlo naobražen, dođe osobno u Rim papi *Pavlu III.*, gdje je ostao pune dvije godine. Njegov nasljednik *Mihael iz Sebaste* (1547.—1565.) izjavio je opetovano papi *Piju IV.* odanost i poslušnost armenskog naroda, što više, podržavao je s Rimom i crkveno kulturne uske veze. Njegov izaslanik *Abgar* osnuje u Rimu armensku štampariju, gdje je na nalog papin jedan *Nijemac* rezao armenska slova. Druga takova tiskara osnovana je u Veneciji. Prva armenska knjiga, koja je uopće štampana, bila je knjiga *Psalama*. Ta je izašla g. 1565. u Veneciji, a god. 1567. u Rimu.

Papa *Gregorije XIV.* (1590.—1591.) posvetio je veliku brigu odgoju armenskog klera. I katolikos *Azarija iz Sisa* stajao je u vezi s Rimom, osobito s papom *Gregorijem XIII.* i *Sikstom V.*

Vrlo povoljno djelovala je na Armence novo osnovana kongregacija *de Propaganda fide* i zavod *Collegium Urbanum*, gdje su i Armenci bili primani. Velik propagator unije bio je katolikos *Moses III.* iz *Ečmiadzina* (1630.—1633.) i njegov nasljednik katolikos *Filip I.* Taj je na novo uredio samostansku školu u Ečmiadzinu, na koju pozove *Dominikanca Pavla Firomali-a* iz *Kalabrije*, odličnog poznavaoa armenskog jezika. Veliki prijatelj unije bio je katolikos *Jakob IV.* koji, ne mogući ići osobno u Rim, prije svoje smrti g. 1680. predao apostolskom vikaru u Carigradu svoju ispovijest vjere. I katolikos *Aleksandar I.* izjavi god. 1709. papi *Inocenciju XI.* svoju poslušnost.²⁹¹

Ma da su, kako se vidi, mnogi patrijari i u Ečmiadzinu i u Sisu, bili odani sjedinjenju, mora se ipak priznati, da je unija

²⁹¹ Sr. V. Himpel, op. cit. 1338—1340.

imala među Armencima i žestoke protivnike. Među te valja ubrojiti jaku nacionalnu stranku svećenika i svjetovnjaka. Veliku uslugu sjedinjenju činio je red *Mechitarista*, osnovan g. 1701. Taj je podigao jedan samostan u Sv. Lazaru kod Venecije god. 1717. odakle se jedan ogranak g. 1773. preselio u Trst, a god. 1810. u Beč, gdje je osnovao drugi samostan. Jednako su uslugu činili i armenski sjedinjeni redovnici *Antonijevci*, koji su imali dva samostana na Libanonu.

5. *Trajno sjedinjena armenska crkva.*

Stalan i neprekidan niz sjedinjenih patrijara armenskih počinje godinom 1740. Te je naime godine umro siski katolikos *Lukas*. Sjedinjeni Armenci izabraše na njegovo mjesto *Abrahama Ardživiana*, biskupa iz Aleppa. Nakon svoga izbora pođe taj u Rim, gdje ga papa Benedikt XIV. g. 1742. u konzistoriju potvrdi kao patrijara Cilicije i Male Armenije. On uze ime Petar, koje ime nove svi sjedinjeni armenski patrijari do danas. Budući da su nesjedinjeni Armenci izabrali za Sisa svoga katolikosa, smjesti se *Petar I.* na Libanon, gdje je od god. 1750. samostan Majke Božje od Zmara ili Bzomar stolica sjedinjenog armenskog patrijara.²⁹² Tu su se redali patrijari *Petar II.* (1750. potvrđen od Benedikta XIV.), *Petar III.* (1754. potvrđen od istog pape), *Petar IV.* (potvrđen 1781. od Pija VI.), *Petar V.* (potvrđen 1788. od Pija VI.), *Petar VI.* (potvrđen od Pija VII.), *Petar VII.* (potvrđen 1841. od Gregorija XVI.), *Petar VIII.* (potvrđen 1844. od istoga pape).

Vlast armenskog patrijara na Libanonu protezala se na Armence u Siriji, Ciliciji, Mesopotamiji, Palestini i Egiptu. Za katoličke Armence u evropskoj Turskoj, koji su bili izvrgnuti velikim nasiljima, podigne papa Pijo VIII. god. 1830. posebnu nadbiskupsku stolicu sa sjedištem u Carigradu s naslovom nadbiskupa primasa. Prvi takav bio je *Antun Nuridžian*, pitomac Propagande. Pred turskom portom zastupao je sve Armence, i nesjedinjene i sjedinjene, kao »vekil« ili narodni svjetovni poglavica skizmatski armenski patrijar u Carigradu, što je dakako bilo na veliku štetu unije.

Iza smrti primasa Antuna Nuridžiana g. 1838. posta nadbiskupom primasom *Pavao Maruš*. Taj dobi g. 1842. za ko-

²⁹² Sr. R. Janin: *Les Églises orientales et les Rites orientaux*, Paris 1925. St. 429.

adjutora s pravom nasljedstva učenog Antuna Hassuna, koji je također učio na Propagandi. Kako su se u to doba Grci počeli buniti protiv porte, pritisnuše Turci strahovito sjedinjene Armence, jer su ih skizmatički Armenci pred portom sumnjičili kao izdajice domovine. Radi toga su bili strašno progonjeni. Na energičnu intervenciju francuskog poslanika grofa Guilleminota prizna Turska i sjedinjenim Armencima politička prava. Kao civilnog poglavicu dade im porta najprije jednog svjetovnjaka »nazira«, nu kasnije im prizna svećenika Gregorija Enkserdžiana s naslovom civilnog patrijara. Tako su u Carigradu bila dva vjerska poglavice za sjedinjene Armence i nadbiskup primas kao duhovni poglavica i civilni patrijar kao svjetovni poglavica, što je davalo povoda velikim razdorima. Na sreću je porta iza smrti Gregorija Enkserdžiana god. 1845. imenovala Antuna Hassuna civilnim patrijarom. Kako je taj nakon smrti Pavla Maruša g. 1846. postao i nadbiskup primas, ujedinio je obje časti u jednoj osobi.²⁹³

Pošto je bila uklonjena neprilika sa dva poglavice u Carigradu, bilo je potrebno, da se ukloni i neprilika sa dva sjedinjena armenska patrijara, od kojih je jedan stolovao u Bzomaru, a drugi novi sada u Carigradu. Već je katolikos Petar VIII. snovao, da se patrijarška stolica u Bzomaru nekako združi s patrijarškom odnosno primacijalnom stolicom u Carigradu, tako da bi vjerski poglavica svih sjedinjenih Armenaca stolovao u Bzomaru, gdje nema nikakove civilne moći, nego u Carigradu, gdje mu porta priznaje civilnu vlast nad vjernicima. To se pitanje na opće zadovoljstvo riješi poslije smrti katolikosa Petra VIII. Sinoda u Bzomaru izabere za armenskog katolikosa Antuna Hassuna, koji uze ime Antun Petar IX., te zadržao stolicu u Carigradu (Galata). Papa Pijo IX. g. 1867. rado potvrdi izbor Antuna Hassuna, te bulom »Reversurus« uredi točno prava patrijara, biskupa, kao i udjel svjetovnjaka u upravi crkve.

Činilo se, da se sve najljepše svršilo. Nu kad je Hassun otišao na ekumenski vatikanski sabor, nastala reakcija. Jedna grupa nezadovoljnika stade tvrditi, da su narušena prava armenske crkve, da je upliv pape postao prevelik, pa uskrati po-

²⁹³ St. Jos. Kergonröther: »Patriarchate der Armenier« u J. Her-genröther-Fr. Kaulen »Kirchenlexikon« Freiburg i. Br. 1832 I. St. 1340 s.

sluh koli patrijaru Antunu Hassunu, toli i njegovu vikaru Josipu Arakialu iz Angore. Nezasadovoljnicima uspije predobiti više biskupa, veći dio monaha Antonijevaca (među njima i učnog Malahiju Ormaniana), te dosta laika. Tako nastaje u krilu sjedinjenih Armenaca skizma koja potraja 10 godina (od 1869.—1879.) Turska je vlada s dopadnošću gledala skizmu, a evropski su ju liberalni diplomati, osobito francuski, otvoreno podupirali gledajući u skizmaticima »Armenske starokatolike«. Hassun posegne za silom, te izopći 35 svećenika, nu time navuče odium turske vlade. God. 1871. bude Hassun od turske vlade prognan iz Carigrada. Skizmatici zabaciše vatikanski sabor, te silom oteše veći dio crkava i crkvene imovine, premda bijahu u znatnoj manjini (jedva 4000 od 100.000 Armenaca). Pošto je porta prognala Hassuna, dade za patrijara izabrati svrgnutog svećenika Ivana Kupeliana, komu se s početka u svjetovnim stvarima morahu pokoravati i sjedinjeni Armenci. Tek g. 1874. dopusti porta sjedinjenima posebnog »vakila«. Kasnije se patrijar Hassun vrati u Carigrad, a turska se vlada pokaza obzirna prema njemu. Nu ipak nije silila disidente, da vrata otete crkve, jer su ih štitili evropski diplomati. Međutim pođe Hassunu za rukom, da predobije za sebe uplivnije disidente. Na taj se način mnoge otete crkve vratiše u posjed katoličkim Armencima. G. 1879. podvrgne se skizmatički patrijar Kupelian osobno u Rimu papi Leonu XIII., a njegov su primjer slijedili drugi Armenci, svećenici i laici. Sada je porta opet službeno priznala Hassuna za legitimnog poglavara sjedinjenih Armenaca. Međutim Hassun se miru za volju zahvali na svojoj časti, a papa Leon XIII. imenova ga kardinalom rimske crkve.²⁹⁴

Kad se kardinal Hassun preseli u Rim, bude na njegovo mjesto izabran Stjepan Azarian, nadbiskup iz Nikosije. koji uze ime Petar X. (1884.—1899.). Azarian uđe u posjed gotovo svih crkvi i crkvenih dobara. Da udovolji želji svjetovnjaka za nekim uplivom u crkvenoj upravi, odobri Azarian »Narodnu uredbu« od g. 1888., koja je svjetovnjacima davala dosta veliki upliv u upravi crkve, nu g. 1890. dokine istu uredbu kao štetnu.

²⁹⁴ Sr. Jos Hergenröther, ibidem. I. R. Janin, op. cit. St. 429 ss.

Unutarnji mir uživahu sjedinjeni Armenci od 1900. do 1910. Kroz to vrijeme bijahu katolikosi Msgr. E m m a n u e l i a n P e t a r X I. i P e t a r X I I.²⁹⁵

Unutarnje borbe obnoviše se u Carigradu iza turske revolucije god. 1908. Armenski katolikos Msgr. T e r z i a n P e t a r X I I I. smatrao je za nužno, da se otrese prevelikog upliva svjetovnjaka. Zato htjede provesti neke reforme. Uplivni laici izradiše, te je porta god. 1912. svrgnula Terziana, koji potraži utočište u Rimu. U to plane svijetski rat. Za vrijeme toga rata, a i poslije njega Turci su strahovito progonili Armence.

Kako se Terzian nije mogao vratiti u Carigrad, a armenska crkva bila u neredu, bude odlukom sv. Stolice od 28. juna 1928. sjelo sjedinjenog armenskog patrijara preneseno iz Carigrada u Beyruth, dok je carigradska stolica snižena na puku nadbiskupiju.

Terzian Petar XIII. vladao je od 1910. do 1928. Njega je naslijedio A v e d i s A r p i a r i a n P e t a r X I V., koji je sretno vladao od 1928. do 1938.

Njega je naslijedio F r a n j o A g a g i a n i a n, rektor armenskog kolegija u Rimu i naslovni biskup iz Kumane, rođen je 18. IX. 1895. u Kavkazu. Kao dječak od 12 godina došao je u Rim u papinski kolegij Propagande, tako da je svu svoju obrazbu dobio u svetom gradu. On nosi ime P e t a r X V.²⁹⁶

16. Organizacija sjedinjene armenske crkve.

Danas potpadaju armenski katolici pod razne jurisdikcije: pod patrijarat Cilicije, kome pripada stara Turska, Perzija i Egipat; pod nadbiskupiju u Lavovu, kome pripada Galicija. Ostale su zemlje podvrgnute latinskim Ordinarijima, osim Grčke i Rumunjske.

Dok je papa Pijo IX. god. 1867. spojio obje obediencije: Carigrad i Ciliciju, Pijo XI. ih je god. 1928. opet rastavio. Sadanji armenski poglavica u Beyruthu nosi dva naslova: »Patrijar katoličkih Armenaca« i »Katolikos Cilicije«. Njemu stoje uz bok dva vikara, koji su vazda naslovni nadbiskupi. Patrijar beyruthski imao je prema uredbi od g. 1888. kraj sebe više

²⁹⁵ Ibidem.

²⁹⁶ Sr. »L'Oriente christiano e L'Unita della Chiesa«. Roma, 1938. St. 27.

vijeća: crkveno vijeće od 12 svećenika, civilno vijeće od dva svećenika i 10 svjetovnjaka, dva upravna vijeća, sudačko vijeće, bolničko i grobno. Na sreću ova komplicirana uredba od 1888. ne postoji više.

Patrijar upravlja izravno dijecezu Beyruth, nadalje tri znamenite crkve: crkvu sv. Gregorija Prosvjetitelja u Livornu, crkvu sv. Blaža i sv. Nikole od Tolentina u Rimu i sjemenište u Bzomaru na Libanonu.

God. 1914., dakle prije rata, imao je patrijar pod sobom 2 nadbiskupije (Aleppo i Sivas-Tokat), te 13 biskupija: Adana, Aleksandrija, Angora, Brussa, Cezareja, Diarbekir, Erzerum, Kharput, Maras, Mardin, Malacija, Muš i Trapezunt. Danas postoje samo 2 nadbiskupije: Aleppo i Carigrad, te 4 biskupije: Aleksandrija, Beyruth, Ispahan i Mardin. Sve su druge biskupije od Turaka uništene.

Sve do god. 1928. bio je patrijar biran od sinode biskupa iz liste kandidata, postavljenih od zastupnika naroda. Isto je tako bilo s izborom biskupa. Diecezanski kler i odlični laici imadahu pravo postavljati listu kandidata. Sada je udjel laika kod izbora biskupa i patrijara posve uklonjen.²⁹⁷

1. Statistika sjedinjenih Armenaca.

Prema statistici Istočne Kongregacije od g. 1932. bio je armenski patrijar Avedis Arpiarian Petar XIV. (1931.—1938.). Od prošle je godine patrijarom Franjo Agagianian Petar XV. Njegovi su vikari: Ivan Naslian, nadbiskup od Tarza, i Jakov Nesimian, nadbiskup iz Mardina.

Budući da je armenska crkva u svjetskom ratu uzdrmana i djelomice razrušena, a još nije uređena, navest ćemo sjedinjene armenske biskupije po državama, gdje se nalaze.

U Siriji su dvije dijeceze: Beyruth i Aleppo.

U Beyruthu stanuje sam patrijar, pa je ta biskupija njegova vlastita. Broji oko 7000 vjernika, ima katedralu, 5 župa, 5 kapela, patrijarško sjemenište sa 25 pitomaca, 1 ženski samostan, 5 škola i zavod sa 1000 učenika, 85 profesora, 34 svećenika, 9 redovnica.

²⁹⁷ Sr. R. Janin: Les Églises orientales et les Rites orientaux. III od. Paris 1935. St. 432 s.

Nadbiskupija Aleppo broji 15.000 vjernika, ima katedralu, 8 župa, 8 kapela, 2 ženska samostana, 10 škola i zavoda, 48 svećenika, 18 redovnica. Nadbiskup je Georgije Kortighian sa sijelom u Aleppu. Nesjedinjenih ima 35.000 sa 1 biskupom i 10 svećenika.

U *Turskoj* su ove biskupije:

1. *Adana*. Ta je biskupija u vrijeme rata raspršena i uništena. Njezin ordinarij Paskal Keklikian boravi u Jaffi.

2. *Amida* ili *Diarbekir*. Dijeceza je u vrijeme rata raspršena i uništena. Ordinarija nema.

3. *Angora* (*Ancara*). Broji 500 vjernika, ima 1 svećenika, 1 sirotište sa 40 pitomaca. Biskupom je Gregorije Baharan, koji boravi u Parizu.

4. *Artvin*. Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupa nema.

5. *Brussa*. Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupa nema.

6. *Cezareja* u *Kapadociji*. Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupom je Antun Bahaban, zaređen za biskupa god. 1911. On boravi sada u Marselji.

7. *Carigrad*. Broji 8000 vjernika, ima katedralu, 14 župa, 15 kapela, 2 muška i 5 ženskih samostana, 46 svećenika, 9 redovnika, 7 škola i zavoda sa 84 nastavnika i 322 učenika. Nadbiskup primas je Vahan Kthurian iz Erzeruma. Nesjedinjenih Armenaca ima 72.000 sa 35 crkava i 63 svećenika.

8. *Erzerum* (*Karin*). Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupa nema.

10. *Maraš* (*Maras*). Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupa nema.

11. *Mardin*. Biskupija broji 2000 vjernika, 1 crkvu, 1 kapelu, 3 svećenika. Nadbiskup stanuje privremeno u Bagdadu. Nesjedinjenih ima 5000 sa 1 biskupom (i patrijarom u demisiji) 5 svećenika.

12. *Melite* (*Malacija*). Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupa nema.

13. *Muš* (*Mush*). Dijeceza je u vrijeme rata razrušena i uništena. Biskupa nema.

14. *Sebaste* *Tokat*. Ujedinjene biskupije su za vrijeme rata uništene. Biskupa nemaju.

15. Trapezunt (Trebizonda). Dijeceza je u vrijeme rata uništena. Biskupa nema.

Na taj način broji patrijarat 42.000 vjernika, od toga više od polovice u Siriji, 8000 u Egiptu, 1000 u Perziji. Više tisuća je emigriralo iza g. 1919. na zapad.

U *Egiptu* postoji jedna biskupija sa sjelom u Aleksandriji, koja ima 8000 vjernika, katedralu, 4 župe, 5 kapela, 3 ženska samostana, 20 svećenika, i 14 redovnika. Biskup je Ivan Gouzian. Nesjedinjenih Armenaca ima u Egiptu 20.000 sa 4 crkve i 15 svećenika.

U *Palestini* postoji jedna biskupija kao patrijarški vikarijat sa sjelom u Jerusalemu. Biskupija ima 300 vjernika, 2 crkve, 1 kapelu i 1 pučku školu. Patrijarški vikar je Jakov Ghiragossian. Nesjedinjenih ima u Palestini 3000 s 1 nesjedinjenim patrijarhom, 4 biskupa, 33 monaha svećenika i 24 monaha laika.

U *Perziji* ima jedna biskupija sa sjedištem u Ispahanu. Broji 1000 vjernika, 1 župu, 3 svećenika, 1 školu sa 5 učitelja i 65 učenika. Biskupijom upravlja sam patrijar iz Beyrutha. Nesjedinjenih Armenaca ima u Perziji 150.000 sa 30 crkvi i 50 svećenika.

U *Galiciji* imade Armenaca tamo iza 11. stoljeća. Oni su tijekom stoljeća bili ovisni o patrijarima u Ečmiadzinu, bili oni sjedinjeni ili skizmatci. Definitivno sjediniše se galički Armenci s Rimom god. 1630. Njihova crkvena glava bio je metropolit u Lavovu, koji je do god. 1808. upravljao i svim armenskim katolicima u Bijeloj Rusiji, Poljskoj i Volhiniji. Danas se njegova jurisdikcija proteže samo nad provincijom Galicijom. God. 1932. brojila je armenska nadbiskupija u Galiciji 5000 vjernika, imala je katedralu, 10 župa, 20 kapela, 50 svećenika, 1 ženski samostan sa 17 redovnica, i 2 škole. Metropolit je bio od 1901. čuveni učenjak Josip Teodorović. Taj umro god. 1938. Nesjedinjenih ima u Poljskoj oko 1000.

U *Rumunjskoj* postoji jedna biskupija, podložna izravno Svetoj Stolici. Ta broji 36.000 vjernika, ima katedralu, 5 župa, 6 crkava, 8 kapela, 14 svećenika, 1 školu, 2 sirotišta. Biskupijom upravlja apostolski administrator Sahak Gokian, Mechitarist iz Beča. On stanuje u Gherli. Nesjedinjenih Armenaca ima u Rumunjskoj 18.000 sa 23 crkve, 5 kapela i 24 svećenika.

U *Grčkoj* postoji jedna armenska katolička biskupija, podložna izravno Svetoj Stolici. Biskupija broji 3000 vjernika,

katedralu, 4 župe, 1 muški samostan, 18 svećenika i 3 redovnika. Biskupijom ravna O. Ćiril iz Erzeruma, kapucin, koji stane u Ateni. Nesjedinjenih Armenaca ima u Grčkoj 37.000 sa 3 crkve i 12 svećenika.²⁹⁸

Za sjedinjene Armence u Rusiji osnovao je papa Pijo IX. god. 1850. biskupiju u Artvinu. Poznata intolerancija carske vlade učinila je kraj ovoj biskupiji. God. 1912. bilo je sjedinjenih ruskih Armenaca u Transkavkaziji 37.088. Oni su bili podloženi latinskom biskupu u Tiraspolu. God. 1914. imali su 54 crkve, 5 kapela i 54 svećenika. Kako je danas kod njih u vrijeme sovjetske vlade, nije moguće doznati.²⁹⁹

Želja za bogatstvom i političke prilike otjeraše mnoge Armence iz domovine u tuđe zemlje. U Sjevernoj Americi nalazi se oko 3000 sjedinjenih Armenaca. Patrijar im je poslao nekoliko svećenika, da ih organizira. Ima ih nešto u Braziliji. Mnogo sjedinjenih Armenaca ima i u evropskim trgovačkim gradovima, kao Marselji, Manchesteru, Liverpoolu. Ti su podvrgnuti latinskim biskupima, te polaze latinske crkve u nedostatku svojih. Ovakovih emigranata u Evropi ima danas 8250.³⁰⁰

Prema svemu gore rečenomu bilo bi danas sjedinjenih Armenaca oko 132.000 pod jednim patrijarom, tri nadbiskupa, četiri biskupa, 1 apostolskim administratorom. Drugi uzimaju njihov broj iza rata oko 135.000.

2. Sjedinjeno armensko svećenstvo.

Armensko svećenstvo dobiva dostatnu izobrazbu u svojim narodnim sjemeništima. Jedno takovo je u B z o m a r u na Libanonu, koje broji poprečno 25 do 30 bogoslova. U Rimu imadu Armenci kolegij zvan »Collegium Leoninum«, osnovan god. 1883. Pitomci zavoda uče na Gregorijanskom sveučilištu. Veliki broj armenskih bogoslova uči u sjemeništu sv. Ljudevita u Carigradu, kojim upravljaju francuski Kapucini, ili u orijentalnom sjemeništu sv. Fra-

²⁹⁸ Sr. Sacra Congregazione Orientale: Statistica con cenni storici della Gerarchia e dei fedeli di rito Orientale. Roma. 1932. str. 83—91; R. Janin, op. cit. str. 432 33; C. de Clerque: Les Églises unies d'Orient. Paris 1935, str. 95—98.

²⁹⁹ Sr. R. Janin, op. cit. str. 434.

³⁰⁰ Sr. Janin, op. cit. str. 434; C. de Clerque, op. cit. str. 98.

n je Ksaverskog u Beyruthu, kojim upravljaju Isusovci. God. 1912. povjerio je patrijar Terzian ocima Asumpeionistima, da u Carigradu organiziraju veliko i malo armenske sjemenište. Djelo je lijepo napredovalo. Ali dođe rat, koji uguši oba sjemeništa u zametku. Mnogi Armenci polaze bogoslovne nauke na evropskim učilištima, osobito francuskim.³⁰¹

Rimski kolegij Armenaca datira od prijašnjih vremena. Već je papa Gregorij XIII. bulom »Romana Ecclesia« od 13. X. 1584. odlučio osnovati u Rimu armenski kolegij, nu on umre prije nego je mogao izvršiti svoju osnovu. God. 1630. potakoše misao osnutka armenskog kolegija armenski trgovci iz Džulfe. Ali ni sada nije kolegij sagrađen. Pitomci, koji su se javili, smješteni su u »Collegium Urbanum« Propagande. Plemeniti kardinal Antun Barberini osnuje za njih ondje dvije burze. U te burze su se primali Armenci ponajprije iz Poljske, Kad su god. 1867. prigodom jubileja smrti sv. Petra i Pavla bilj armenski biskupi u Rimu, zamolili su papu Pija IX., da ostvari misao pape Gregorija XIII., pa da osnuje armenski kolegij. Papa je bio sklon, nu nije mogao učiniti ništa radi zlih političkih prilika. Tek je papi Leonu XIII. pošlo za rukom, da osnuje armenski kolegij. On to učini breveom »Benigna hominum parens« od 1. III. 1883. Zavod bude smješten kod crkve sv. Nikole Tolentinskog, koju papa preda Armencima umjesto crkve sv. Marije egipatske. Uprava zavoda bude povjerena svjetovnim armenskim svećenicima. Konačna pravila zavoda potvrđena su 27. III. 1929.³⁰²

Ma da svećenici nisu obvezani na celibat, ipak je praksom uvedeno, da ga gotovo svi drže. Svi, koji su ređeni posljednjih 30 godina, su neoženjeni. Odijelo sjedinjenih armenskih svećenika je isto kao i ono od disidenata, tek što im je kosa drukčija. Svećenici, koji nisu oženjeni nose na kapi crni muselin. Po gradovima nose armenski svećenici sve više latinsku halju i ogrtač sa šeširom. Biskupi se nose na latinski način, imadu križ i prsten, tek što su zadržali orientalnu frizuru.³⁰³

³⁰¹ Sr. R. Janin: »Les Seminaires des Églises orientales unies« u »L'Unité de l'Église«, Paris 1935, str. 490; C. de Clerque, op. cit. str. 99.

³⁰² Sr. R. Janin, ibidem. str. 496. (Collège arménien).

³⁰³ Sr. R. Janin: Les Églises orientales... Paris 1935., str. 436; C. de Clerque, op. cit. str. 98.

3. *Sjedinjeni armenski redovnici.*

Nekada je redovnički život kod Armenaca cvao. Nu to je bilo u ono herojsko doba prvoga kršćanstva. U srednjem vijeku i dalje ne pokazuju Armenci takove sklonosti za redovnički život.

Dominikanska kongregacija zvana *Fratres Unitores*, koju osnovaše Ivan iz Kerni-a i Bartol iz Kalabrije, posve je iščezla. Kongregacija *Antonijevaca*, osnovana početkom 18. stoljeća na Libanonu, bila je jaka i vrlo aktivna sve do god. 1871. Nu tada iza vatikanskoga sabora prijedohše skoro svi redovnici zajedno sa svojim opatom Kasagianom i učenim redovnikom Ormanianom u skizmu. U Armenskom samostanu Orta-Köyu na Bosporu nema više redovnika. Postoji samo kongregacija u Bzomaru, koja ima dvije kuće i oko 20 redovnika, koji se bave uzgojem klera i duhovnom pastvom. To je više pobožna udruga svjetovnih svećenika, nego pravi red.

Jedini pravi armenski redovnici jesu *Mechitaristi*. Njih je god. 1701. osnovao armenski svećenik Mechitar iz Carigrada. On je osnovao najprije samostan u Modonu u Moreji (1702.), a onda u Veneciji (1715.). God. 1717. dobi Mechitar za svoje redovnike otok sv. Lazara kod Venecije. Mechitaristi slijede u glavnom regulu sv. Benedikta. Glavna svrha reda je pouka i rad za nesjedinjene. Kad je jedan opat god. 1773. uveo neke reforme u redu protiv većine članova, razdvojio se red u dva ogranka. Oni, koji se odijeliše od opata sv. Lazara, osnovaše vlastiti samostan najprije u Trstu, a onda god. 1810. u Beču. Na čelu venecijskim i bečkim Mechitaristima stoji opat, koji imade naslov nadbiskupa. Venecijski Mechitaristi imadu glasovitu armensku tiskaru, odakle su izlazile i odakle izlaze armenske knjige znanstvene i nabožne. Iza 1845. izdaju znanstveni časopis *Pasmaveb*. Oni su najviše pridonesli procvatu armenske literature. Pravila reda dobila su posljednju potvrdu 28. jula 1938. Danas ima samostan sv. Lazara 41 svećenika, 15 profesora, 32 aspiranta u 2 samostana, 2 škole i 2 kolegija. I bečki se Mechitaristi bave znanošću. Oni svraćaju glavnu pažnju na liturgiju, nu uz to ne zanemaruju misije među disidentima. Od god. 1847. izdavaju znanstveni časopis *Hantes Amsorya*. Njihova su pravila konačno potvrđena 23. I.

1885. Bečki Mechitaristi posjeduju 4 samostana, 2 škole, 4 misije i 2 župe. Broje 38 svećenika i 9 braće.³⁰⁴

Od ženskih redova imadu Armenci prije svega *Sestre Bezgrješnog Začeca*. Osnovao ih je god. 1852. Antun Hassun kao nadbiskup primas carigradski. Svrha im je bila odgoj ženske mladeži i djela milosrđa. Nekoliko godina kasnije osnovao je Antun Čičmanian, biskup u Angori, u svojoj prijestolnici sličan ženski red pod imenom *Bezgrješnog Začeca* u istu svrhu. God. 1887. osnuje Pavao Marmarian, biskup u Trapezuntu, žensku kongregaciju pod imenom *Marijina Uznesenja*, ali s pravilima sestara *Bezgrješnog Začeca* iz Carigrada. Konačno je u Marašu postojala još jedna mala dijecezanska kongregacija, koja je pomagala sestre od *Bezgrješnog Začeca*.

Danas ne postoji ni jedna od pomenutih armenskih ženskih kongregacija, izuzev onu *Bezgrješnog Začeca* u Carigradu. Sve ostale su u svjetskom ratu i iza njega propale, pa se više nisu mogle uspostaviti. Sestre, koje su ostale žive, stupile su u samostan *Bezgrješnog Začeca* u Carigradu. Te sestre imadu danas 16 kuća, od kojih je jedna u Parizu, a jedna u Turinu. Kuća matica im je u Beyruthu, a glavarica u Rimu. Broj sestara je oko 150.

Nadbiskupija armenska u Lavovu imade jedan ženski armenski samostan *Benediktinki*, kome počeci sižu u 16. stoljeće. Papa Aleksandar VIII. dao im je pravilo sv. Benedikta. Njihova je svrha odgoj ženske mladeži. Njihova kuća u Lavovu, koja broji 15 redovnica, imade jednu pučku školu i jednu gimnaziju za žensku mladež.³⁰⁵

4. Obred sjedinjenih Armenaca.

Armenci slijede u glavnom isti obred, koji imadu i Gregorijanci. Tijekom stoljeća uvedene su razne modifikacije, koje su prihvaćene u cijelosti ili s dijela u raznim dijecezama. Ovdje ćemo navesti glavne razlike, koje ih luče od disidenata.³⁰⁶

Sjedinjeni Armenci prihvatiše mnoge rimske odbičaje u služenju svete mise i u dijeljenju svetih sakramenata. Na nalog

³⁰⁴ R. Janin: »Les instituts religieux des orientaux catholiques u »L'Unité de l'Église«, Paris 1935, str. 525—527.

³⁰⁵ R. Janin, ibidem str. 527.

³⁰⁶ S. Salaville, Liturgies orientales, Paris 1932, str. 19. 33.

Propagande umetnuše u simbol Filioque. Ma da imadu povlasticu dijeliti svetu pričest pod obje prilike, ipak se tom povlasticom ne služe. Posljednju pomast dijele prema rimskom obredniku. Kao kod svih Istočnjaka, mogu se svećenički kandidati ženiti prije djakonata i služili se ženidbom iza ređenja, međutim oni se i tom povlasticom malo služe, jer je ušlo u praksu, da su svećenici neoženjeni. Iza g. 1892. prihvatila je većina armenskih biskupija, makar i ne bez teškoća gregorijanski koledar. Posljednje 4 biskupije, koje su se opirale, popustile su god. 1912. te i one prihvatiše gregorijanski koledar.

Prema želji Propagande sjedinjeni Armenci svetkuju odjeljeno Božić (25. XII.) i Bogojavljenje (6. I.). Imadu 15 zapovijedanih blagdana, od kojih 5 pada vazda na nedjelju. Glede posta vrijedi kod sjedinjenih Armenaca ova praksa: u velikoj korizmi je nemrs i post svaki dan osim nedjelja, subota, Blagovijesti i blagdana sv. Josipa. Pred blagdanom sv. Gregorija Prosvjetitelja je nemrs kroz 5 dana, isto i pred Velikom Gospom. Pred Božićem je post 6 dana. Kroz sve srijede i petke u godini je nemrs.

Od god. 1911. dužni su svećenici moliti dnevno časoslov.

Latinski se upliv vidi ne samo u sv. misi, nego i u pobožnostima. Armenci rabe blagoslovljenu vodu, krunicu, škapular, križni put. U njihovim se crkvama vide kipovi, klupe, ispovjedaonice i sl. Ti su zapadnjački običaji negdje imali oporbu.³⁰⁷

Armenski je puk u glavnom dobar i pobožan, te točno vrši svoje vjerske dužnosti. Izuzima se koji stotinjak onih, koji u crkvi gledaju tek puku nacionalnu ustanovu. Ti čine neprestano opoziciju patrijaru. Revni armenski svećenici, pa brojni misionari latinski: Isusovci, Franjevci, Kapucini, Dominikanci i Asumpcionisti marljivo rade po župama, školama. Plodovi su toga rada što dalje sve to ljepši. Broj svećeničkih zvanja raste a mnogi pobožni Armenci stupaju rado i u zapadne redove.

³⁰⁷ Sr. R. Janin, *Les Églises orientales...*, Paris III. 1935. str. 437 s.